

Н. М. Тужеляк, ад'юнкт

Національна академія внутрішніх справ України,
кафедра юридичної психології,
вул. Лемківська, 12, м. Івано-Франківськ, 76010, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА МОТИВАЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Сукупність соціально-економічних факторів в державі є стимулюючим чинником розвитку різних форм агресивної насильницької злочинності. Наша стаття присвячена дослідженням психологічних аспектів формування агресії як поведінкової реакції особистості, її компонентів та факторів мотивації агресивної злочинної поведінки.

Ключові слова: агресія, детермінанта, фрустрація, кримінологічний профіль.

Актуальність дослідження. Дослідження наукових і прикладних проблем, пов'язаних із проявами агресивної поведінки особистості, є одним із напрямів розвитку сучасної науки юридичної психології. Особливої актуальності цей напрям набуває в контексті поширення різних форм агресії — від побутового насильства до міжнародного тероризму.

На сучасному етапі становлення нашого суспільства, в умовах зростання кількості та ускладнення змісту проблем як наслідку техногенної європейської цивілізації в цілому та розвитку державності в Україні, зокрема, особливої уваги потребує вивчення осіб, що вчиняють агресивні злочини, природи та механізмів такої поведінки.

Аналіз досліджень даної проблеми. В останні роки науковий інтерес до проблеми агресивності суттєво зрос. Існують спроби створення єдиної психологічної теорії агресії — прикладом може бути так звана «загальна модель агресії» (GAM, General Aggression Model), запропонована на початку 2000-х років Андерсоном К. і Бушманом Б. з метою інтегрувати деякі концепції, зокрема «фрустрації-агресії» та соціального учіння [1, 28–35]. Але не дивлячись на значну кількість досліджень, присвячених цій тематиці, ключові питання, пов'язані з природою і факторами агресивності, залишаються відкритими. Вчені різних напрямків прогнозують різні підходи до визначення сутності агресивної поведінки її механізмів та факторів (еволюційний підхід — Лоренц К.; Ємел'янов В.; психоаналітичний підхід — Фромм Е., Малер М., Хорні К., Адлер А., Фрейд З.; біхевіористський підхід — Басс А.; когнітивний підхід — Зільманн А., Берковіц Л.; гуманістичний підхід — Маслоу А., Роджерс К., Франкл В., Ной Й.; теорія соціального учіння — Бандура А.). Проте останні монографії цих авторів датуються лише початком 1990-х років. На нинішньому етапі розвитку української психології інтерес вітчизняних дослідників до феномена агресії підвищується (що знайшло відображення у працях Бовть О., Гайдукевича Г., Дроздова О., Кравчук С., Мелоян А., Мізерної О., Третьякова С., Цільмак О., Шебанова В., Шебанової С. та інших).

Постановка мети. Необхідність в проведенні досліджень на вказану тему обумовлюється, на наш погляд, цілою низкою причин. По-перше, проблема вивчення агресії в юридико-психологічному дискурсі сама по собі була досить актуальну протягом всього розвитку людства. Щодо сучасної цивілізації, то вона не тільки не

долає, але, навпаки, стимулює прояви агресії. По-друге, в науці юридичної психології досі недостатньо повно вивчені чинники та механізми формування агресії як поведінкової реакції особистості. Ряд дослідників (Фрейд З., Лоренц К., Емельянов В.) віддавали перевагу внутрішнім біологічним факторам, в той час як інші (Бандура А., Берковітць Л., Доллард Д., Міллер Н., Макаренко А., Ной Й.) — зовнішнім соціальним. Таким чином, незважаючи на наявність певних наукових праць, присвячених розгляду проблеми, практика свідчить про відсутність робіт, в яких би достатньої уваги було присвячено розгляду психолого-правових особливостей та аспектів мотивації агресивної злочинної поведінки. Тому, метою статті є характеристика психологічних аспектів формування агресії та внутрішніх і зовнішніх чинників мотивації агресивної злочинної поведінки особистості. Проблема агресивної поведінки людини, як за своєю природою, так і за формами прояву, досить багатогранна (комплексна), її дослідження і розв'язання не може обмежуватися рамками однієї психологічної науки (хоча психологія, безумовно, є «інтегруючим центром» таких досліджень). Саме тому будемо вести мову про агресіологічні дослідження, тобто дослідження в межах цілого міждисциплінарного напряму, в центрі якого перебуває феномен агресії [7, 90]. Оскільки аспекти формування агресивних установок особистості носять характер акцентуації та межових відхилень психіки, то нами використовувались засади юридичної психології, кримінології, кримінальної психології та кримінальної патопсихології. Це дало змогу встановити та класифікувати основоположні закономірності виникнення та розвитку агресивних злочинних проявів особистості.

Виклад основного матеріалу. Для ефективної боротьби зі злочинністю потрібні точні та повні знання про її стан, рівень, структуру, динаміку, географію, а також осіб злочинців. Все це становить зміст кримінологічної характеристики як злочинності в цілому, так і окремих її видів [7, 91].

Зазначимо, що незважаючи на порівняно незначну частку насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності (16–17 %), вони відрізняються підвищеною суспільною небезпекою, оскільки пов’язані з тяжкими наслідками для потерпілих. Сучасна агресивна злочинність переважно носить побутовий, ситуативний характер. Разом з тим, зростає кількість організованих, заздалегідь підготовлених злочинів, які нерідко характеризуються особливою жорстокістю, зухвалістю, витонченістю та спланованістю. Вивчення динаміки окремих видів насильницьких злочинів за останні роки свідчить про несприятливі кількісні і, особливо, їх якісні зміни. За даними МВС України, у 2009 році було зареєстровано разом із замахами 4624 навмисних убивства. В це число не входять 7047 тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого. Не реєструються зазвичай і приховані убивства, замасковані під нещасні випадки або необережне позбавлення життя чи самогубство. Але в порівнянні з іншими злочинами, латентність умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень відносно невелика [5, 34–39]. Зауважимо, що протягом тривалого часу переважають агресивні вбивства на побутовому ґрунті: в бійках в стані алкогольного сп’яніння, через сімейні конфлікти. Менше число припадає на убивства з метою приховання інших злочинів. Але тепер все частіше стикаємося з убивцями — маніаками та кілерами. Серед агресивних насильницьких злочинів особливе місце займають згвалтування та інші статеві злочини. Що стосується агресивних корисливо-насильницьких злочинів, то кримінальна статистика свідчить про те, що грабежі, вимагання і розбій склали 5 % від загального кількісного показника рівня злочинності в 2009 році.

Особливої уваги дослідників в галузі кримінології, кримінальної психології та патопсихології заслуговує природа та внутрішня структура явища агресії як детермінанти насильницької злочинної поведінки. Під агресією розуміють сильну активність, прагнення до самоствердження, внутрішню силу, що дає можливість людині протистояти негативним зовнішнім чинникам (Матвеєва О.). Згідно із

твержденням Емельянова В. поняття агресії включає акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі або об'єкту [3, 54–57]. У психологічному словнику дається поняття агресії (від латинського «aggredi» — «нападати») як індивідуальної або колективної дії, спрямованої на нанесення фізичної або психологічної шкоди, збитку або на знищенння іншої людини чи групи людей [6, 87]. Історично, поняття агресії стало результатом синтезу загально біологічних і філософських теорій, а тому не випадково, що найбільш повно погляди на природу агресії ми знаходимо в представників психоаналізу, біологічної науки, психологів. В цьому плані виділяються дві, на перший погляд, протилежні точки зору на природу людської агресивності: розгляд агресії в якості позитивного, конструктивного, творчого начала і її розуміння як деструктивної сили. Проте ці два аспекти насправді являють собою різні грани одного і того ж феномену, які знаходяться в складному динамічному взаємозв'язку. Так, видатний біолог Лоренц К. [9, 90] притримувався переважно позитивного погляду на її значення в житті біологічних істот. Він вважав, що природа агресивності являється інстинктивною. Відповідно до поглядів прихильників біологічного напрямку в вивчені агресії, головним представником якого є Лоренц К. [9, 82], агресія є вродженою властивістю людини. Деяло спрошуючи природу його реакцій і поведінки, і припускаючи їх подібність до поведінки людини, етологи надають агресії людини значення основного внутрішньовидового інстинкту. Агресія, на думку Лоренца К., являє собою біологічно визначений паттерн поведінки і таким чином є інструментом боротьби за виживання. При цьому вона може проходити через трансформацію, перетворюючись з конструктивної сили в феномен деструкції і жорстокості. Меннігер К. також відносив агресію до позитивних біологічних явищ, вважаючи, що вона витікає з деструктивного інстинкту. Але, на противагу Лоренцу К., він розглядав інший вектор якісної трансформації агресії — її позитивна сутність витікає саме з її деструктивної складової — як прагнення організувати хаотичний матеріал.

У роботах деяких дослідників агресивна поведінка розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. При цьому агресивність вони оцінюють як реакцію на фрустрацію (фрустрація (від лат. frustratio — омана, марне очікування) — психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці і те, що викликається об'єктивно непереборними (або суб'єктивно сприйманими як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети) [6, 116] і як спробу перебороти перешкоди на шляху до досягнення задоволення й сatisfaction. Дану позицію вони аргументують тим, що агресивна поведінка часто виникає в ситуаціях фрустрації, а потім поступово зникає. Прихильники останньої теоретичної концепції схильні приймати «теорію катарсису» для пояснення фізичного прояву агресивності. Ця теорія зводиться до того, що фізичне вираження ворожих тенденцій приведе до катарсису або тимчасового полегшення стану агресивності, у результаті чого буде досягнута психологічна рівновага [12, 303].

Агресивне поводження людини фізіологічно пов'язане з активізацією симпатичної нервової системи — того компонента вегетативної нервової системи, що спонукує нас «вступити в бій або рятуватися втечею». Основний механізм цієї системи полягає в тому, що ситуація, яка становить загрозу для нашої безпеки, викликає найрізноманітніші соматичні реакції, наприклад, розширення зіниць, підвищення артеріального тиску, частішання пульсу, які допомагають нам зустріти небезпеку, що насувається, у всеозброєнні або втекти від неї [11, 312]. Збудження підвішує ймовірність розвитку агресії. Люди після спалаху агресивності, що є реакцією на чиєсь напади, відчувають спад напруги, тобто зниження рівня збудження. Дослідники підтримують ту позицію, відповідно до якої збудження сприяє прояву домінантної реакції, прагнення нав'язати свою волю. Наприклад, вчені МакДональд М., Хорні К. й МакКлінток Ч. демонстрували дітям фільми з елементами насилиства та без останніх, а потім розпочинали інтерактивну гру. Діти, збуджені

цікавою грою, більшу частину часу наслідували героїв фільму, на відміну від дітей, що не зазнають збудження. Таким чином, виходить, що збудження просто збільшує можливість прояву домінантних реакцій. Отже агресія й збудження перебувають у тісному взаємозв'язку [8, 98].

Стійкість статевих розходжень у прояві агресивності (чоловіки агресивніші від жінок) незалежно від національності й культури навела нас на думку про гормональний вплив на формування агресивної поведінки. Оскільки рівень вмісту тестостерону в крові чоловіків більш ніж в 10 разів вищий, ніж у жінок, науковці зосередили увагу на ролі андрогенів у формуванні агресивної поведінки. Дослідник Оуелз Р. зазначає, що спровокована агресія прямо залежить від кількості тестостерону. Тобто люди, які мають високий зміст тестостерону в крові, будуть відповідати на провокації більш агресивно. Дослідник стверджує, що, крім прямого, існує також непрямий зв'язок між кількістю тестостерону й агресивністю, а саме — високий вміст даного андрогену звичайно сполучається зі зниженою здатністю переносити фрустрацію. Людина, нездатна переносити фрустрацію, може відповісти агресією, навіть коли вона є об'єктом провокації [11, 165].

Ще Дарвін Ч. відзначав, що багато чого в людській поведінці обумовлено суспільними нормами. Уродженими реакціями є, наприклад, переживання почуття страху, прагнення до запобігання небезпеки або самозахисту. Однак всі ці реакції, здатні викликати фізіологічний ефект, можуть стримуватися, контролюватися й направлятися людською свідомістю. Нам відомо, що детермінація вчинків зводиться, в кінцевому підсумку, до взаємодії особи і оточуючого середовища. Саме в цих двох площинах, на нашу думку, і слід вести пошук специфіки детермінації насильницької злочинної поведінки [7, 54–56].

Варто відзначити, що більшість дослідників виокремлюють різні типи та форми агресії. Існує науковий поділ агресії за природою виникнення на конструктивну і неконструктивну форми. Проте, на нашу думку, про дані типи агресії можна говорити достатньо умовно. Відмінності цих форм полягають в намірах, які передують проявам агресивності. При конструктивній формі агресії намір нанести комусь шкоду відсутній, тоді як при неконструктивних він являється основою вибору саме даного способу взаємодії з людьми. Конструктивна форма агресії може бути названою також псевдоагресією. Фром Е. [13, 192] описує в рамках псевдоагресії незловмисну, ігрову, оборонну, інструментальну агресію як самоствердження. Перефразуємо так звана конструктивна агресія зустрічається при таких психопатологічних синдромах, як астенічний (церебростенічний, неврастенічний) і істеричний. Конфліктологи прагнуть розробити загальну характеристику «особи екстремістського типу». Тобто особи, яка використовує насильство як метод боротьби. Ми звертаємо увагу на те, що це не патологічні типи, які мають певні розумові відхилення. Вони зазвичай володіють психічним здоров'ям, проте їх відрізняють певні особливості. До них відносять надмірну емоційність, пристрасність, імпульсивність [2, 117].

Агресивна поведінка описується у трьох її компонентах. Так, ще у 1990-х роках Курбатова Т. пропонувала виокремлювати три типи агресивної поведінки: індивідний, суб'єктний та особистісний. Перший тип пов'язується з природною основою людини і полягає у самозахисті. Суб'єктно-діяльнісний тип проявляється у звичайному стилі поведінки людини при досягненні певної мети. Особистісний тип агресії пов'язаний з самосвідомістю людини, свідомим вибором нею насильницьких способів реалізації своїх цілей [12, 480]. Четвертий компонент присвячений не стільки агресивній поведінці, скільки психологічним факторам, що обумовлюють схильність до її використання (передусім — агресивності).

Отже на основі впливу сукупності аспектів: психофізіологічних, індивідуально-психологічних чинників та несприятливих умов соціалізації особистості, на нашу думку, формуються відповідна агресивна установка та специфічний кримінологічний профіль особи — злочинця, схильного до вчинення насильницьких злочинів.

В силу того, що корені агресивної поведінки особистості закладені в біологічній природі, її важко подолати, однак можна коректувати її міжособистісні прояви та запобігати злочинним, психологічними засобами.

Знання факторів, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки в міжособистісних конфліктах, а також аналіз аспектів формування агресивної злочинної поведінки дасть змогу розробити комплекс методів, спрямованих на корекцію, профілактику та формування навичок успішного їх вирішення, що являється перспективним аспектом подальшої роботи у даному напрямку.

Література

1. Anderson C. Human Aggression. / Anderson C., Bushman B. // Annual Review of Psychology. — 2002. — Vol. 53. — P.28–35.
2. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: Навчальний посібник. / Дроздов О. Ю., Скок М. А. — Чернігів: ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2000. — 156 с.
3. Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями / И. С. Ной (ред.). — Саратов: Издательство Саратовского ун-та, 1980. — 97 с. — С дарственной надписью.
4. Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. — 1993. — 431 с.
5. Звіт МВС України перед українським народом (Про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ України в 2009 році) // Міліція України. — 2010. — № 3 — С. 34—39.
6. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд. — Ростов-на/Дону: Феникс, 1999. — 512 с.
7. Кривошекова Н. В. О криминологическом понятии «насильственная преступность». / Н. В. Кривошекова // Методологические вопросы криминологических исследований. — М., 1983. — С. 90—91.
8. Кудрявцев В. Н. Личность преступника. / Ред. кол. В. Н. Кудрявцев, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров. — М.: Изд-во «Юрид. лит.», 1975. — 270 с.
9. Лоренц К. Агрессия (так называемое « зло»). / Пер. с нем. Г. Швейника. / Лоренц К. — СПб.: Амфора, 2001. — 349 с.
10. Колсо Р. Л., Джонсон Х. Х., Біл М. К. Експериментальна психологія. — К., 1999. — 479 с.
11. Сорокин П. А. Общая социология / Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ./Сорокин П. А. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
12. Фресс П. Экспериментальная психология. — М., 1975. — 873 с.
13. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. / Пер. с англ. / Фромм Э. — М.: ACT-ЛТД, 1998. — 672 с.

H. M. Тужеляк, адъюнкт

Национальная академия внутренних дел Украины,
кафедра юридической психологии,
ул. Лемковская, 12, г. Ивано-Франковск, 76010, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ И МОТИВАЦИИ АГРЕССИВНОГО ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье проведен теоретический анализ психологических аспектов формирования агрессивного поведения в двух векторах его мотивации: на основе анализа внутренней структуры явления агрессии и ее компонентов как врожденной реакции, и деструктивной агрессии, выступающей как результат усвоения агрессивного мировосприятия, миропонимания и реагирования. Исследованы вопросы влияния и устойчивости половых различий в проявлении агрессивности и проанализированы научные подходы к определению сущности агрессивного поведения, его механизмов и факторов.

Анализ психологических аспектов формирования агрессии через призму усвоения конфликтно-негативистской субкультуры дает основания для поиска путей предотвращения и коррекции агрессивного поведения.

Ключевые слова: агрессия, детерминанта, фрустрация, криминологический профиль.